

Гармонізація відповідальності в підлітків

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ

Тетяна ГУРЛЄВА, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ

У сучасних складних соціокультурних умовах в Україні, на тлі значного розшарування в суспільстві, гостро відчувається потреба в людях, які брали б відповідальність за себе, своє життя, якісну зміну свого найближчого оточення й усієї країни. Особливої уваги потребує молоде покоління, адже відомо, що є певні угруповання підлітків, які дотримуються норм поведінки, протилежних загальноприйнятим або засуджуваним суспільством.

Значна частина важковиховуваних дітей і підлітків стає в майбутньому на шлях скоєння правопорушень і злочинів. Є школярі, які порушують дисципліну, виявляють непокору вчителям. Утім їх не можна назвати такими, у яких відсутня психологічна якість відповідальності, певна інстанція підзвітності. Та й не всі благополучні учні виявляються відповідальними.

Якщо вчасно не діагностувати порушення поведінки й не вжити адекватних реабілітаційно-педагогічних засобів впливу, ті чи ті відхилення в подальшому розвитку особистості поглиблюються, набувають стійкості.

Щоб запобігти цьому, необхідно заздалегідь виявляти дітей із найпершими симптомами неблагополуччя в моральному розвитку й поведінці.

«Особистість багатогранна у своїй єдності, і різні люди, маючи загальні якості, володіють як типовими, так й індивідуальними особливостями», — зауважував учений-психолог В. Мясіщев.

Будь-яка людина, індивідуальність, особистість тяжіє у своєму естві до єдності та гармонії, які в кожного проявляються по-своєму. Проте для досягнення цього мають бути й загальні умови.

У цій статті розглянуто психолого-педагогічні умови гармонізації відповідальності в підлітків, які мають певні проблеми у вихованні, навчанні, спілкуванні, коли дитина не може повноцінно жити й розвиватися, виявляти свою творчу активність, пізнаючи себе і самовдосконалюючись. За таких умов окремої уваги потребують не лише важковиховувані, а й благополучні учні.

Відомо, що критичним для розвитку відповідальності є підлітковий вік. Легковажне або негативне ставлення до соціальних цінностей і своїх обов'язків, несформованість совісті зумовлюють особистісні проблеми у підлітків, є причиною та наслідком появи виховних проблем у їхніх батьків і педагогів.

Виходячи з концепції людини як суб'єкта власного життя з властивою їй здатністю до самозмін, із розуміння відповідальності як характеристики суб'єкта, вищого — ціннісно-смыслового — етапу його розвитку та самовдосконалення, а також совісті як головної підвизної інстанції, внутрішнього морального закону, ми визначаємо **відповідальність як інтегративну особистісну якість, що відбуває морально-психологічну спрямованість людини, її активне і творче ставлення до життя, здатність до вчинку і готовність відповідати за наслідки власних дій, передусім перед власною совістю.**

Враховуючи те, що деякі підлітки схильні до безвідповідальної та навіть асоціальної поведінки, ми вбачали за необхідність розділення відповідальності на два види:

— що проявляється у підпорядкуванні людинною власної поведінки суспільним вимогам (соціально орієнтована, або просоціальна);

— яка виявляється у спрямованості індивіда на досягнення цілей, що засуджуються суспільством (асоціально орієнтована, або асоціальна).

Викремлюють 4 типи просоціальної та 4 типи асоціальної відповідальності, в основу яких покладено інстанцію підзвітності. Представимо типи просоціальної відповідальності, які свідчать про певний рівень сформованості цієї якості.

Тип 1. Інтегрована відповідальність характеризується тим, що загальнолюдські, високоморальні норми суспільства стали для людини особистісно значущими, утворюють її внутрішній зміст.

Вона бере на себе відповідальність і звітує за результати своєї поведінки перед власною совістю, а також перед значущими іншими людьми та суспільством, норми й правила яких відповідають її переконанням.

Така відповідальність свідчить про високий рівень сформованості цієї якості в людини, гармонійність, цілісність.

Тип 2. Вузкогрупова відповідальність, якій властива орієнтація на референтну групу, на досягнення вузькогрупових цілей. Індивід із таким типом відповідальності співвідносить власну поведінку тільки з нормами значущої для нього групи й відповідає перед нею.

Водночас він знімає із себе відповідальність перед власним сумлінням, людьми, які не входять у значуще оточення, суспільством загалом, що є свідченням його безвідповідальності перед цими інстанціями.

Тип 3. Вузкоособиста відповідальність, орієнтована лише на особисті корисливі інтереси, її можна розглядати як безвідповідальність стосовно найближчого соціального оточення, суспільства загалом.

Таким особам не властиві докори сумління, підзвітність перед власною совістю.

Другий і третій типи відповідальності визначають середній рівень сформованості цієї якості у людини. Відповідальність цих типів можна вважати «відносною».

Тип 4. Дифузна відповідальність характеризується тим, що учень знає та виконує загальноприйняті правила та вимоги, але в нього не сформоване особисте ставлення до них, відсутній або «розмитий» адресат підзвітності, «моральна інстанція», перед якою він звітує за власну поведінку.

Підпорядкування поведінки вимогам носить зовнішній, формальний характер. Цей тип відповідальності є свідченням низького рівня сформованості цієї якості, її аморфного стану, показником недорозвинутої, удаваної чи «несправжньої» відповідальності.

В основі типів 2, 3 і 4 лежить так звана «зовнішня совість», коли людина підпорядкована впливу реального або вдаваного зовнішнього авторитету.

Лише відповідальність типу 1 можна вважати внутрішньою, бо вона спирається на закон власної «чистої гуманістичної» совісті (за Е. Фроммом).

Цей тип просоціальної відповідальності є гармонійним, бо виявляє орієнтованість індивіда на себе, близьке оточення, на суспільство. У порівнянні з інтегрованим, гармонійним типом, типи 2, 3 і 4 відповідальності відбивають її дисгармонійність.

Окрім «чистих» типів, можливі також змішані, або «компаративні» типи, що також свідчать про певну дисгармонійність у розвитку якості відповідальності. Аналогічно до просоціальних типів визначені типи асоціальної відповідальності.

Згідно з опитуванням за авторською анкету «Ідеал підзвітності», половина з тих, у кого виявлений тип асоціальної відповідальності, наперед прагнуть до нормативної поведінки.

За результатами дослідження, відповідальність в опитаних підлітків є загалом дисгармонійною, не цілісною, незрілою, але більшість учнів виявляють потребу в її гармонізації, прагнуть «бути кращими» — все це підтверджує необхідність певних психолого-педагогічних умов і заходів щодо формування просоціальної відповідальності, досягнення її цілісності, гармонізації від орієнтованої тільки на себе чи значущу групу до інтегрованої.

Опитані нами підлітки (230 благополучних і 200 важковиховуваних) були поділені за видами і типами відповідальності.

Так, інтегровану просоціальною відповідальністю продемонстрували 2% благополучних і 15% важковиховуваних підлітків.

Лише серед «важких» учнів виявлено 4% з чистим або композитним (змішаним) типом асоціальної відповідальності.

55% учнів з асоціально орієнтованою відповідальністю поведуться відповідно до загальноприйнятих норм і правил (серед благополучних таких — 94%).

28% важковиховуваних учнів із чистим і композитним типом частіше орієнтуються на групу, ніж звичайні (відповідно серед благополучних — 14,5%).

Благополучні підлітки значно рідше орієнтовані «на себе», ніж їхні важковиховувані ровесники (відповідно 5% і 27%).

Задоволення цих мотивів соціально прийнятними засобами забезпечує становлення просоціальної інтегрованої якості відповідальності. Це може бути вчинкова взаємодія підлітка з учителем через виконання педагогічних вимог, а також вчинкова діяльність з учнями-однокласниками.

Умовою, що забезпечує зовнішню взаємодію, виступає самовиховання, яке ґрунтується на самоповазі, самоприйнятті, позитивній самооцінці, що пов'язане з орієнтованістю на

самотворення й побудову власного майбутнього, на ідеал і значущих інших.

Натомість дисгармонії в розвитку відповідальності в підлітків можна пояснити психологічними проблемами, труднощами формування системи стосунків з оточенням і ставлення до себе.

Окрім того, психолого-педагогічні умови формування відповідальності в практиці школи часто-густо пропонують розрізнено, безсистемно і стосуються вони здебільшого благополучних школярів, оминаючи важковиховуваних, які потребують підвищеної уваги й особливого педагогічного підходу — і це не сприяє гармонізації якості відповідальності.

Важливим чинником, що негативно впливає на процес формування в учнів відповідальності, є некоректне використання вчителями психолого-педагогічного механізму вимоги.

Метод вимоги практики нерідко розуміють як примушування, вимагання від учня беззаперечного виконання обов'язків і правил.

Педагогічну вимогу автор статті розглядає як такий механізм психолого-педагогічного впливу, що передбачає *обґрунтування* (роз'яснення, апелювання до прикладів) учню загальної та особистої значущості правил і норм життя й необхідності їх дотримання, визначення можливостей виконання того, що вимагають, а також *спонування* його до реалізації цих норм.

Виходячи із проведеного дослідження, пропонуємо теоретичну модель спільної діяльності вчителя й учнів із застосуванням педагогічної вимоги з метою формування гармонійної просоціальної відповідальності в підлітків (схема на с. 62).

У моделі є такий компонент як «Взаємодія в системах». Цей компонент стосується декількох систем (згадаймо «системи стосунків», за В. М. Мясищевим): перша система — діада — «Учитель — Учень», друга система — діада — «Учень — Учень» (або «Учень — Однокласники»), третя система — «Я — Я» (як відношення до самого себе, «Я» як відповідальний суб'єкт вчинкової активності).

Взаємодія в системах «Учитель — Учень» й «Учень — Учень» характеризується компонентом моделі — «Стосунки».

Цей компонент передбачає стосунки, побудовані на основі взаємоприйняття, взаємоповаги, взаємовідповідальності, взаємодопомоги, взаємовимогливості, взаємодовіри між суб'єктами взаємодії.

Наступним компонентом, який у моделі пов'язаний зі стосунками та належить системі «Учитель — Учень», є «Педагогічна вимога», яка передбачає застосування обґрунтованого та спонукального впливів.

Для системи «Учень — Учень» компонентом, що пов'язаний зі стосунками, є «Спільна вчинкова активність» як найвищий духовно-екзистенційний рівень групової діяльності. (*Ця термінологія відповідає вченню про вчинок*).

Система «Я — Я» пов'язана з компонентом «Самовиховання» (це оцінювання себе, власних успіхів та невдач, ідеал тощо).

Три означених системи пов'язані з компонентом моделі — «Ознаки відповідальності як особистісної якості».

Відповідальність відіграє особливу роль у розвитку психологічних новоутворень і провідних мотивів підліткового віку — почуття дорослості, потреби в спілкуванні з ровесниками й у довірі до дорослих, прагнення до самопізнання, самозміни, експериментування, до пошуку смислу особистого життя, орієнтації на власну совість, своє майбутнє та ідеал.

Теоретична модель спільної діяльності вчителя й учнів із використанням педагогічної вимоги

Складниками цього компоненту є:

- внутрішній локус контролю;
- здатність відповідати за наслідки власних дій, передусім перед власною совістю, а також значущими іншими та суспільством загалом;
- розуміння сутності відповідальності;
- прийняття відповідальності як особистої та суспільної цінності;
- усвідомлення себе суб'єктом вчинкової взаємодії; адекватна самооцінка;
- досвід відповідального вчинення, що забезпечується низкою вчинкових справ.

Як наслідок, можна сподіватися на успішний процес розвитку просоціальної відповідальності, що відбито в компоненті схеми «Розвиток якості відповідальності в учня».

Відповідальність — це активне і творче ставлення підлітка до життя, здатність до вчинку й готовність відповідати за наслідки своїх дій, передусім перед власною совістю

Формування відповідальності, визначення шляхів і умов гармонізації цієї особистісної якості є важливим завданням сучасної психологічної науки та педагогічної практики в забезпеченні становлення юного громадянина як творчої, самостійної особистості, здатної встановлювати гуманні, суб'єкт-суб'єктні стосунки з оточенням, долучатися до продуктивної, розвивальної вчинкової діяльності з іншими людьми.

Психолого-педагогічними умовами гармонізації просоціальної відповідальності в підлітків є педагогічна вимога та спільна вчинкова діяльність із ровесниками й дорослими.

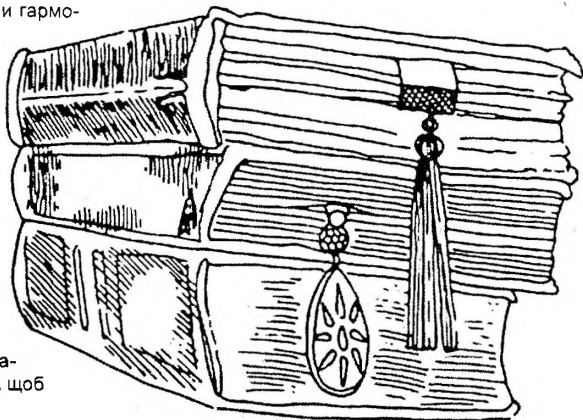
Рух до гармонізації відповідальності є умовою та ознакою здатності юної особистості до самовиховання і творчого самовдосконалення.

Слушною є думка відомого педагога Ш. Амонашвілі: «Особистість народжується в боротьбі із собою, у процесі самопізнання і самовизначення, і виховання, і навчання повинні бути налаштовані на те, щоб спрямувати дитину на шлях

свого становлення та допомогти їй отримати перемогу в цій нелегкій боротьбі». Належні як зовнішні, спеціально організовані, так і внутрішні умови сприятимуть розвитку гармонізації особистості учня, його особистісних якостей, зокрема й відповідальності.

Використані джерела

1. Амонашвілі Ш. А. Здравствуйте, дети! Пособие для учителя. 2-е изд. Москва: Просвещение, 1983.
2. Балл Г. О. Рационалистичная ориентация в методологии гуманизма. Київ: Видавництво ПП «СКД». 2017.
3. Гурлева Т. С. Психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2015
4. Дригус М. Т. До проблеми психологічних механізмів становлення ефективної дитячої особистості (ретроспективний аспект). *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Видавництво «Фенікс». 2013. Т. XII. Психологія творчості. Випуск 17.
5. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок*: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ: Либідь, 2006.
6. Шульга В. Д. Спільний учинок як механізм соціалізації учнівської молоді: автореферат дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ, 2013.
7. Мясіщев В. Н. Поняття личности в аспектах нормы и патологии. URL : <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1023.html> (дата звернення: 18.05.2018).

За сприяння Міністерства освіти і науки України, Державної служби якості освіти України, Національної академії педагогічних наук України

Всеукраїнська газета для психологів,
учителів, соціальних педагогів

Психолог

Видається із січня 2002 року 2 рази на місяць

№ 13—14 (637—638)

липень 2018

<https://www.freeplk.com>

**ГАРМОНІЗАЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В ПІДЛІТКІВ**

**ІНТЕРАКТИВНІ ДІАЛОГИ—
ШЛЯХ ДО СЕРЦЯ ДИТИНИ**

